

O nastanku i razvoju moderne hrvatske historiografije u 19. stoljeću

Pregledni članak
UDK: 930.1(497.5)"18"
Primljeno: 15. lipnja 2005.

Sažetak

Autor analizira nastanak i razvoj moderne hrvatske historiografije u 19. i na početku 20. stoljeća. Navodi ključne momente i vanjske utjecaje na hrvatske povjesničare tog razdoblja te opisuje razliku među preporodnim autorima i historičarima druge polovice 19. stoljeća kada je hrvatska historiografija postala znanstveno utemeljena disciplina. Ukratko opisuje djelatnost Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Matije Mesića, Natka Nodila, Franje Račkog, Tadije Smičiklase, Vjekoslava Klaića, Janka Koharića i dr.

Nakon što je 1806. u Budimu pod naslovom *Otiorum Croatiae liber unus* posthumno tiskana knjiga Josipa Mikocizija (1734-1800), u kojoj je autor pisao o pojedinim pitanjima iz ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti, u okviru hrvatske historiografije sve do kraja pedesetih godina 19. stoljeća nije nastalo djelo koje bi se u metodskom pogledu moglo uspoređivati s rezultatima što su ih u prvim desetljećima 19. stoljeća, pod utjecajem tada vodeće njemačke historiografije, počele postizati pojedine zapadnoeuropske i srednjoeuropske historiografije. Razlog tome leži u činjenici da je u Hrvatskoj, stjecajem okolnosti, proces stapanja erudicije i novog, genetički shvaćenog povijesnog kretanja, to jest proces oblikovanja historiografije kao moderne znanstvene discipline, započeo tek nakon 1850. godine.

Unatoč tome, interes za povijest općenito, a napose za hrvatsku povijest, rastao je tijekom prve polovice 19. stoljeća iz desetljeća u desetljeće. S jedne strane generirao ga je politički život koji se od kraja 18. stoljeća odvijao u znaku borbe za očuvanje municipalne autonomije, koja je imala značajke državnosti. Naime, od 1790. dalje mađarski je nacionalizam sustavno težio preobrazbi Ugarske u jedinstvenu, veliku mađarsku državu, što je podrazumijevalo postupno ukidanje autonomije koju su u njezinom okviru uživale civilna Hrvatska i Slavonija. Važnu mobilizacijsku ulogu u mađarskom nacionalnom pokretu u prvoj polovici 19. stoljeća imala je mađarska državopravna ideologija, koja je zamisao o stvaranju jedinstvene mađarske države opravdavala historijskom argumentacijom. Da bi se efikasno suprotstavilo nastojanjima mađarskog nacionalnog pokreta, hrvatsko plemstvo bilo je stoga

naprosto primorano postupiti na isti način, to jest okrenuti se hrvatskoj povijesti i u njoj pokušati pronaći vjerodostojne činjenice kojima se mogu pobijati tvrdnje mađarskog nacionalizma. S tim u vezi Hrvatski je sabor u dva navrata, 1832. i 1836., bio donio odluku da se počne sa sustavnim prikupljanjem izvora koji bi svjedočili o tome da je Hrvatska i nakon ulaska u zajednicu s Ugarskom 1102., u obliku municipalne autonomije, sačuvala svoju državnost. Budući da spomenuta nastojanja nisu dala rezultate, Sabor je 1847. ponovno raspravljao o potrebi sustavnog prikupljanja povijesnih svjedočanstava o značaju i povijesnom kontinuitetu hrvatske municipalne autonomije. Tu zadaću ovoga je puta preuzeo u to vrijeme već afirmirani književnik Ivan Kukuljević, koji se od 1842. počeo okušavati i kao povjesničar. Stjecajem okolnosti, Kukuljević je preuzetu obavezu ispunio tek početkom šezdesetih godina. U međuvremenu se hrvatsko plemstvo moralo zadovoljiti knjižicom koju je 1830. pod naslovom *De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* objavio Josip Kušević. Osim prikaza kontinuiteta hrvatske državnosti, Kuševićev je rad sadržavao i niz javnopravnih isprava kojima je autor nastojao potkrijepiti svoje izlaganje. Svojom knjižicom Kušević je položio temelje za oblikovanje hrvatske držanopravne ideologije, koja je tijekom 19. stoljeća, osim što je funkcionirala kao mobilizacijsko sredstvo u političkom životu, na specifičan način izrazito utjecala i na razvoj hrvatske historiografije.

Potrebu poznavanja hrvatske povijesti nije, međutim, uvjetovala samo politička praksa. S vremenom počeo ju je nametati i proces nacionalne integracije, odnosno ideologija ilirizma, koja se oblikovala početkom tridesetih godina 19. stoljeća, a koja je svoje tumačenje društvene zbilje, odnosno svoje ciljeve, pokušavala potkrijepiti i obavijestima o hrvatskoj prošlosti. Osim plemićke predodžbe o povijesti, koju je u već spominjanoj knjižici prvi cjelovito bio izrazio Josip Kušević, a koju je ilirizam preuzeo, prilagodivši je potrebama stvaranja moderne hrvatske nacije, bitni elementi prve hrvatske nacionalno-integracijske ideologije, između ostaloga, bili su ideja o kontinuitetu povijesti "slavenskog" odnosno "ilirskoga" naroda i shvaćanje da sadašnja generacija ne može djelovati u javnom životu u interesu vlastitog naroda ako dobro ne poznaje ono što su činili prethodni naraštaji. S tim u vezi preporoditelji historiju nisu više shvaćali samo kao izvor valjanih pokazatelja opravdanosti političkih ciljeva, nego kao "učiteljicu života". Ona je za njih bila "zrcalo" iz kojega čovjek "...vuchi, gdje y koje szu one propazti, kojim se ugibati imamo." Pojedinaac koji "...od dogodovschine nista nezna", isticali su ilirci, ne samo da je "...tudyna na zemlyi y vu drustvu chlověchanzkom...", nego je i "...szamomu szebi stranyzki...". Bez poznavanja povijesti on nije sposoban poraditi na tome da se ostvare "...vishe-she potrebchine, za koje chlověchanztvo od szvoga pochetka harcjuje y bori sze.". Ukratko, poznavanje prošlosti s ilirizmom je postalo uvjet uspješnog angažmana pojedinca u svim onim djelatnostima koje doprinose opstanku i afirmaciji hrvatstva. Međutim, da bi mogla funkcionirati kao pouka i primjer sudionicima političkog, kulturnog i uopće društvenog života, historija, isticali su preporoditelji, osim opisa događaja, mora i objašnjavati zašto se nešto dogodilo baš tako kako se dogodilo, a

ne drugačije. Osim toga, upozoravali su da historija mora biti "...iz dobrih izvora izvadjena...", to jest da se mora temeljiti na vjerodostojnim izvorima.

Među preporoditeljima, prema svemu sudeći, uopće nije bilo spora oko toga što je to povijest. Svi oni vidjeli su je kao slijed pojedinačnih, međusobno povezanih događaja, koje historija treba otkriti, opisati i protumačiti kako bi oni služili kao primjer sadašnjim i budućim generacijama. No, njihova gledišta razilazila su se na pitanju pokretača povijesti. Plemić Ivan Kukuljević bio je, naime, mišljenja da su to prije svega istaknuti pojedinci. Oni su ti koji, kako je pisao, "...svjetle se kao jasne zvijezde u tamnoj noći dogodovštine naše...", pa je, prema tome, logično da historičar upravo njihovu djelatnost uzme kao glavni predmet istraživanja. Osim na presudnu ulogu pojedinaca u stvaranju povijesti, Kukuljević je upozoravao i na ulogu koju u tome imaju plemićke obitelji. S tim u vezi isticao je da je istraživanje "...dogodovštine pojedinih plemenah..." jednako tako bitno za spoznaju "...dogodovštine čeloga naroda našega..." Zacijelo je Kukuljević, kao plemić, svoje shvaćanje da je povijesni proces u osnovi rezultat djelovanja pojedinaca iz redova plemstva kao "političkog naroda", odnosno istaknutih plemićkih obitelji izgradio pod utjecajem povijesne predodžbe hrvatskog plemstva. Za razliku od Kukuljevića, Dimitrija Demetar ulazio je u red onih preporoditelja kojima takvo ekskluzivno shvaćanje povijesne zbilje nije bilo prihvatljivo. Stoga se on usprotivio Kukuljevićevo izričito negiranju uloge "...čeloga naroda..." odnosno "...njegovih pukah..." u stvaranju povijesti. Za Demetra, naime, upravo je narod taj koji kao cjelina stvara svoju povijest. Demetrovo shvaćanje da povijest stvaraju narodi karakteristično je za generaciju preporoditelja koja je zbog potreba nacionalne integracije plemićko viđenje povijesne zbilje i njezinog kretanja nastojala modificirati, uključujući u povijest hrvatski narod kao cjelinu.

Unatoč tome što su preporoditelji u razdoblju između 1835. i 1848. često isticali ključnu, upravo odlučujuću ulogu historije u individualizaciji i afirmaciji hrvatstva u njegovu južnoslavenskom i slavenskom okviru, historiografska je produkcija tijekom preporodnog pokreta, dakle između 1835. i 1848., u kvantitativnom smislu bila izrazito skromna, a u metodskom pogledu napretka uopće nije bilo. U *Danici ilirskoj* objavljivani su samo kraći prilozi podređeni potrebi opravdanja ideoloških zasada, a opsežnija djela istog značaja ostajala su u pravilu u rukopisima. *Dogodovština Ilirije velike*, na kojoj je Ljudevit Gaj (1809-1872) dugo radio, bila je, doduše, dovršena 1842., a 1846. dobila je i odobrenje da bude tiskana, no nikada nije objavljena. Istu su sudbinu imala i djela umirovljenog pukovnika Gedeona Maretića (1776-1839), pisana na njemačkom jeziku. Jedini veći tiskani rad u razdoblju do 1848. bilo je trosveščano *Ogledalo Ilirijuma* (1839-1842) iz pera seoskog župnika Ivana Šveara (1775-1839), koji je pokušao opisati prošlost južnih Slavena.

Iako preporodni pokret nije uspio stvoriti historiografiju kakvoj je težilo njegovo vodstvo, on je definirao njezinu društvenu ulogu na način koji se u osnovi nije izmijenio sve do kraja stoljeća. U cijeloj drugoj polovici 19. stoljeća primarna zadaća historije sastojala se, naime, u tome da svojim rezultatima, s jedne strane, pomaže napore hrvatske politike u borbi za očuvanje političke autonomije, a s druge da

pojedince potiče na djelatnost koja afirmira hrvatstvo kao modernu naciju. Takvo stajalište učvrstilo se za neoapsolutizma. Naime, nakon sloma revolucije 1848/49. bečko je središte od Habsburške monarhije, koja je do tada u osnovi bila organizirana kao monarhijska zajednica, pokušalo stvoriti modernu, strogo centraliziranu, jedinstvenim pravnim normama čvrsto povezanu državu s njemačkim obilježjem. Centralistička i germanizatorska nastojanja bečkog dvora trebala je poduprijeti i historiografija. S tim u vezi pri Austrijskoj akademiji znanosti je već 1848. bila utemeljena "historijska komisija", koja je počela sustavno prikupljati izvore na temelju kojih bi se napisala "nacionalna" austrijska historija, u kojoj bi se historije pojedinih naroda Monarhije naprosto izgubile, odnosno u kojoj bi povijesti pojedinih naroda bila tretirane kao povijest stanovništva određenog dijela jedinstvene Carevine. Pokušaj da se uz pomoć historiografije nađe povijesno opravdanje za nastojanja neoapsolutičkog režima zacijelo je ubrzao realizaciju zamisli Ivana Kukuljevića da se što prije osnuje hrvatsko povijesno društvo. S tim u vezi već je u jesen 1850., pod pokroviteljstvom bana Josipa Jelačića, bilo osnovano Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine, za čijeg je predsjednika izabran Kukuljević, koji se od tada posvetio stvaranju moderne hrvatske historiografije. U nacrtu svojih pravila Društvo je naglasilo da teži "...kritičkom obradivanju historije našega naroda...". Shvaćena kao sredstvo nacionalne legitimacije i dokaz o opstojnosti hrvatstva, hrvatska historiografija nije si, naime, više mogla dopuštati amaterizam. Da bi uvjerljivo, argumentirano prikazala Hrvate kao zasebnu nacionalnu individualnost, ona se što prije morala pokušati podići na razinu razvijenih europskih historiografija. S tim u vezi Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine nastojalo je, doduše bezuspješno, da se na Pravoslavnoj akademiji u Zagrebu osnuje katedra za pomoćne povijesne znanosti.

Svoju glavnu zadaću Društvo je vidjelo u sustavnom prikupljanju različitih tipova izvora s hrvatskog, ali i sa šireg, južnoslavenskog prostora, kako bi se stvorila podloga za cjeloviti prikaz povijesti "našega naroda", što se odvijalo uz brojne poteškoće. Usprkos tome, Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine u svom je glasilu, koje je od 1851. pod Kukuljevićevim uredništvom izlazilo pod nazivom *Arhiv*, tijekom pedesetih godina bilo objavilo niz važnih izvora za hrvatsku povijest kao i za povijest južnih Slavena. Uz građu je *Arhiv*, koji je vrlo neredovito izlazio sve do 1875., u navedenom razdoblju samo povremeno objavljivao i rasprave, a njih je sada obilježavala utemeljenost na izvornoj građi i nastojanje za kritičkim čitanjem izvora i upravo su se po tome temeljito razlikovale od svega što je u hrvatskoj historiografiji bilo stvoreno prije 1850. godine. U suradnji s Maticom ilirskom povijesno društvo je 1851. objavilo i natječaj za cjeloviti pregled hrvatske povijesti u čijim je propozicijama, između ostaloga, stajalo i to da djelo mora biti napisano na način da hrvatskom narodu, a napose njegovim širim slojevima, bude "vođa i učitelj", a od budućeg autora tražilo se da obuhvati sav "duševni i materijalni život", a ne samo politički život. Očekivalo se da će djelo napisati Ivan Kukuljević, no zacijelo svjestan da za takav pothvat hrvatska historiografija još uvijek nema snage, on to nije uradio. Natječaj je propao jer se na njega nije javio nitko, a kada je 1861. bio

ponovljen, na njega se sa svojom *Hrvatskom povjesnicom* javio samo mladi Ivan Krstitelj Tkalčić (1840–1905), budući povjesničar Zagreba i marljivi izdavač izvora za njegovu povijest. No, Tkalčićeva knjižica bila je na takvoj razini da je mogla poslužiti samo u nastavi povijesti.

Neuspjeh natječaja za cjeloviti pregled hrvatske povijesti opravdao je mišljenje tada mladog Franje Račkog (1828-1894), koji je 1857. izrazio stajalište da je zasada takvo djelo naprosto nemoguće napisati s obzirom na još uvijek skromnu količinu prikupljenih izvora, kao i s obzirom na nepostojanje rasprava o pojedinim ključnim pitanjima. Tom prilikom Rački je iznio i svoje uvjerenje da cjelinu hrvatske povijesti može napisati samo nacionalno osvješteni pojedinac, nipošto stranac. “Narodna sviest, kritika i znanost imaju se vjenčati u narodnom povjestniku.” isticao je s tim u vezi Rački, koji će uskoro javno obznaniti svoju koncepciju o tome da u cilju opstanka i budućeg razvoja hrvatskog naroda, njegova znanost i umjetnost moraju početi sustavno raditi na tome da se podignu na onu razinu na kojoj se nalazi kultura i znanost kod najrazvijenijih naroda Europe, čuvajući pritom ona svoja obilježja koja su izraz “duše” naroda. U protivnom, hrvatski narod, koji je trenutno suočen s hegemonističkim aspiracijama Nijemaca i Talijana, koji imaju razvijenu kulturu, s vremenom će naprosto nestati s povijesne scene. U okviru spomenute koncepcije Rački je historiografiji namijenio glavnu, središnju ulogu.

Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine i njegovo glasilo *Arkiv* okupljali su prvu generaciju hrvatskih profesionalnih historičara iz koje, uz Kukuljevića, svakako valja izdvojiti Matiju Mesića (1826-1878) i Šimu Ljubića (1822-1896). Matija Mesić zadužio je hrvatsku historiografiju ponajprije time što je prvi kritički, u nekoliko većih rasprava objavljenih između 1864. i 1873., obradio jednu širu cjelinu hrvatske povijesti, to jest razdoblje vladavine Jagelovića (od 1491. do 1526.), a Šime Ljubić svojom desetosveščanom zbirkom izvora *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike* (1868 -1891), u kojoj je objavio preko četiri tisuće isprava važnih za kulturnu i političku povijest Hrvatske i jugoistoka Europe. Golemo značenje imala je i njegova trosveščana zbirka *Commisiones et relationes Venetae* (1876-1880), u kojoj su bili publicirani izvještaji mletačkih poslanika u Dalmaciji namijenjeni mletačkoj vladi, a koji se odnose na period između 1433. i 1571. godine. Od historiografskih radova svakako valja spomenuti njegovo *Ogledalo književne povijesti jugoslavenske na podučavanju mladeži* (1864-1869), u kojoj je autor težište, doduše, stavio na prikaz povijesti književnosti, no koja sadrži i pregled političke povijesti hrvatskog i ostalih južnoslavenskih naroda. Godine 1867. Ljubić se odvažio na pisanje *Pregleda hrvatske poviesti*, u kojem je pokušao obraditi razdoblje od doseljavanja Hrvata do 1835. godine, pri čemu se obilno koristio materijalom iz mletačkih arhiva. Zanimljivo je napomenuti da je navedeno djelo Ljubić odlučio posvetiti “...slavnom Theodoru Mommsenu i Franji Račkomu.”

Što se pak tiče Kukuljevića, iz njegova bogatog opusa valja izdvojiti njegova izdanja građe. Godine 1861. i 1862. Kukuljević je objavio tri knjige *Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, veliku zbirku izvora za hrvatsku povijest od sredine 9. stoljeća

do 1848., koja je imala bitnu ulogu u razvoju historiografije. Osim toga, kao povijesno pravdanje državnosti Trojedne Kraljevine, djelo je imalo vrlo snažan utjecaj na nacionalnu i političku samosvijest hrvatskog građanstva neposredno nakon sloma neoapsolutizma. U tom smislu jednako je bila važna i zbirka izvora koju je 1863. objavio pod naslovom *Acta Croatica*. Sredinom sedamdesetih godina 19. stoljeća objavio je zbirku građe pod naslovom *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (1874-1875). Posljednja velika Kukuljevićeva izbirka izvora objavljena je posthumno, a izašla je tijekom 1896. u *Starinama JAZU* pod naslovom "Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII". Uređivanje *Arhiva*, koji je izlazio do 1875., kao i posao oko izdavanja izvora nisu Kukuljeviću ostavljali dovoljno vremena da se posveti pisanju. Unatoč tome, on je u razdoblju između 1858. i 1860. uspio objaviti četiri sveska *Slovnika umjetnika jugoslavenskih*, koji sadrži brojne biografije brojnih umjetnika, pjesnika i književnika. Nekoliko godina kasnije publicirao je *Borbu Hrvatah s Mongoli i Tatari* (1863) i *Književnike u Hrvatah s ove strane Velebita* (1868-1869). Godine 1886. objavio je *Glasovite Hrvate prošlih vjekova*, svoj posljednji opsežniji rad.

Krajem pedesetih, odnosno početkom šezdesetih godina 19. stoljeća u hrvatsku je historiografiju, i to na velika vrata, ušao Franjo Rački, historičar koji je ponajviše zaslužan za to da ona, usprkos brojnim teškoćama koje su pratile njezin razvoj, tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina uspjela podići na razinu razvijenih europskih historiografija. Za razliku od Kukuljevića, koji je pod znanstvenom historiografijom, prema svemu sudeći, podrazumijevao prvenstveno historiografiju koja se strogo drži svestrano prikupljenih izvora i koja ništa ne prešućuje, zbog čega ga povjesničari s pravom nazivaju "ocem moderne hrvatske historiografije", Rački je smatrao da je nužno ići učiniti korak dalje, to jest da historiografiji znanstvenost u prvom redu osigurava razina kritike izvora.

Na mladog Račkog, koji se s njezinim shvaćanjima, metodama i postignućima temeljito počeo upoznavati krajem pedesetih godina, za vrijeme svog studijskog boravka u Rimu, ali i na sve generacije hrvatskih historičara koji su se formirali nakon 1860., presudno je utjecala njemačka historiografija, koja se u prvim desetljećima 19. stoljeća ubrzano razvila zahvaljujući poticajima što ih je primila iz njemačke idealističke filozofije. Reagirajući na donekle statičnu sliku svijeta stvorenu za prosvjetiteljstva, filozofski sustavi Kanta, Herdera, Ficheta i Hegela promovirali su učenje o njegovom neprekidnom kretanju. Iako je ono bilo ograničeno na kretanje ideja, koje su njemački idealistički filozofi držali jednim pravim realnostima, spomenuto je učenje poticajno djelovalo na njemačke historičare utoliko što ih je ponukalo na to da povijesne pojave počnu promatrati u njihovu mijenjanju kroz vrijeme. Iz njemačke idealističke filozofije stigao im je i snažan poticaj da u svoju struku uključe erudiciju, to jest da svoje radove počnu temeljiti na svestrano prikupljenim i kritički obrađenim izvorima i da na taj način historiji osiguraju znanstvenost, a s njom i samostalnost. Njemačka idealistička filozofija negirala je, naime, historiji znanstvenu autonomiju, držeći da historičari, kao sakupljači pojedinačnih

podataka, nisu u stanju protumačiti smisao povijesti, a to je značilo da nisu u mogućnosti proizvesti posebno znanje.

Nije, prema tome, slučajno da je i Franjo Rački na povijesnu zbilju gledao kao na realnost sazdanu od mnoštva individualnosti koje se mijenjaju krećući se kroz vrijeme, a koje su nastale kao rezultat ljudske djelatnosti diktirane slobodnom voljom, no koje su ujedno i izraz volje Providnosti budući da između Apsolutnog bića i čovjeka postoji neprekidna veza koja se potvrđuje poviješću i koje je čovjek itekako svjestan. S obzirom na shvaćanje da je Providnost ta koja u krajnjoj liniji usmjerava povijesno kretanje, spoznaja prošlosti, dakle historija kao disciplina, za Račkog je ujedno bila i put, sredstvo za spoznaju Božje volje. Navedeno shvaćanje bilo je izraz uvjerenja karakterističnog za tip liberalnog katolicizma što ga je Rački zagovarao, a koji isticao da religija i znanost nisu nužno u suprotnosti. Za Račkog, za razliku od predstavnika tradicionalne njemačke historiografije, predmet spoznaje u historiji ne smiju biti samo djela istaknutih pojedinaca. Pod utjecajem Herderove koncepcije o narodima i njihovoj povijesnoj ulozi, Rački je, naime, držao da se povijesni proces odvija kao svojevrsna interakcija pojedinca i mase, pojedinca i naroda. Zato je upozoravao da je pri istraživanju povijesne zbilje nužno obratiti pažnju i na ulogu širih slojeva. Osim toga, Rački nije bio previše sklon ni shvaćanju njemačkog historizma prema kojem bi država, kao najviša tvorevina ljudskog duha, imala biti prioritetna historiografska tema, na što je zacijelo utjecala i činjenica da hrvatski narod nije imao vlastitu državu. Principima njemačkog historizma koje je usvojio tijekom pedesetih godina 19. stoljeća Franjo Rački je ostao vjeran tijekom cijelog svog stvaralačkog života. Stoga se njegovi radovi s temama iz hrvatske povijesti kao i izdavanje građe odlikuju izrazito kritičkim odnosom prema izvorima iako njegov historiografski opus u sadržajnom, odnosno u tematskom smislu, nesumnjivo nosi pečat ideologije jugoslavizma čije je osnove formulirao i koju je slijedio kao aktivni sudionik političkog života od 1861. dalje. Međutim, u praksi, to jest u obradi tema kojima se bavio, Račkog kao povjesničara nikada nije nadvladao Rački kao ideolog odnosno kao političar.

U hrvatsku historiografiju Rački je čvrsto zakoračio svojim *Viekom i djelovanjem Cyrilla i Methoda slavjanskih apoštola*, (1857-1859) djelom koje s obzirom na količinu, vrstu i razinu kritike izvora na kojima je utemeljeno, kao i po širini s kojom je autor pristupio obradi teme, s pravom valja smatrati prvim ostvarenjem moderne hrvatske historiografije. Ubrzo nakon toga, u proljeće 1861. publicirao je *Odlomke iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie*, knjižicu u kojoj je iznio samo neke osnovne podatke o hrvatskoj srednjovjekovnoj državi, nastojeći njome utjecati na rad Hrvatskog sabora koji se uskoro imao sastati sa zadaćom da definira pitanje uređenja državnopravnog odnosa između Hrvatske i Ugarske. U *Radu JAZU* Rački je 1868. publicirao "Pokret na slavenskom jugu koncem XIV. i početkom XV. stoljeća", a 1869. u istom zborniku izlaze i njegovi "Bogomili i patareni", djelo o srednjovjekovnoj bosanskoj herezi, koje je uskoro potom objavljeno na francuskom jeziku (1870). U razdoblju između 1873. i 1875. u *Radu JAZU* objavio

je "Borbu Južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vijeku". Najznačajnije djelo Račkog nesumnjivo je njegovo "Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća", koje je u *Radu JAZU* publicirao u rasponu od gotovo punih desetak godina, između 1884. i 1893., a u kojem je obradio gospodarski, crkveni, kulturni i politički život hrvatskog naroda do 12. stoljeća. Kao velika većina hrvatskih historičara u 19. stoljeću, i Rački se bavio izdavanjem izvora za hrvatsku povijest, koje je uglavnom objavljivao u publikacijama Akademije. Izuzetak su njegova *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia* iz 1877., u kojima je publicirao različite vrste izvora za razdoblje narodne dinastije, a za koju će Smičiklas ocijeniti kao "...ures i ponos hrvatske nauke...", dodajući da je djelo "...prekrasno (...) udivilo vas učeni slavenski svijet." Navedena ocjena proizašla je iz činjenice da je, radeći na izdanju ove zbirke, Rački kao uzor pred očima neprekidno imao slavno njemačko izdanje *Monumenta germaniae Historica*, koje je u tom razdoblju u svim europskim historiografijama bilo obrazac za vrhunski standars za kritičko izdavanje građe.

Do osnutka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1866. glavni teret organizacije hrvatske historiografije nosilo je Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine na čelu s Kukuljevićem. Nakon toga, kao organizacijsko središte postupno se počela afirmirati Jugoslavenska akademije znanosti i umjetnosti, koja je i utemeljena s ciljem da bude središnja institucija za ukupnu znanstvenu i kulturnu djelatnost u Hrvatskoj. S tim u vezi, u svojstvu predsjednika Akademije, na kretanja u hrvatskoj historiografiji presudno je počeo utjecati upravo Franjo Rački. Nekoliko godina kasnije, 1874., nakon što je zagrebačka Pravoslavna akademija podignuta na rang Sveučilišta, osnovana je i katedra za hrvatsku povijest na kojoj je kao prvi redoviti profesor hrvatske povijesti radio Matija Mesić, a kojega je 1879. naslijedio Tadija Smičiklas (1843-1914), autor dugoočekivanog prvog pregleda hrvatske povijesti, koji je u dvije knjige objavljen pod naslovom *Poviest hrvatska* (1879-1882). Smičiklas je povijest studirao u Beču, na tamošnjem Institutu za austrijska historijska istraživanja, na kojem je dobio najbolju moguću naobrazbu u duhu njemačkog historizma. To ga je svakako ohrabrilo i omogućilo mu da prvi među hrvatskim profesionalnim povjesničarima ovlada cjelinom hrvatske povijesti. Njegov prikaz hrvatske povijesti u potpunosti je ispunjavao aktualni zahtjev da historija bude "učiteljica života". Autor je, naime, nastojao predočiti čitateljima smisao hrvatske povijesti. Za Smičiklasa taj smisao bio je u neprestanoj borbi Hrvata s onim narodima koji su tijekom povijesti ugrožavali njegov opstanak, odnosno u činjenici da je hrvatski narod, premda slabiji, i unatoč stalnoj ugroženosti, uspio opstati kao narod, sačuvavši pritom svoju državnost i kulturu. Smičiklasova *Poviest hrvatska* pisana je u skladu s koncepcijom Račkog o historiografiji, o čemu, između ostaloga, svjedoči i autorova izjava iz uvoda, koja glasi: "Pisao sam ovu knjigu s ljubavi kako istu zakoni historijske umjetnosti za narodnu povijest." Smičiklas je još jednom pokušao cjelovito prikazati jedno razdoblje hrvatske povijesti. Uradio je to 1891. u djelu *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, u kojem je pisao o razdoblju turske vlasti. No, Smičiklas se kao historičar istaknuo i na području biografije, objavivši

brojne životopise istaknutih ličnosti. Između ostaloga, 1890. je objavio *Život i djela Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*, 1895. *Život i djela Dra. Franje Račkoga*, a 1906. *Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera*. Godine 1904. Smičiklas je pokrenuo izdavanje *Diplomatičkog zbornika kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, monumentalne zbirke izvora za hrvatsku povijest, koju je uređivao do smrti.

Promjene u društvu izazvane ubrzanim razvojem industrije i kapitalističkog načina u proizvodnji, a prije svega izvanredan napredak prirodnih znanosti, uvjetovao je i u filozofiji i u historiografiji pojavu mišljenja da osim zakona koji djeluju u svijetu prirode, postoje i zakoni koji diktiraju organizaciju i razvoj društva. Pozitivističko shvaćanje historije, koje je isticalo da historija samo korištenjem metoda prirodnoznanstvenih disciplina može postati "pozitivna znanost" doživjelo je doduše neuspjeh u praksi, no poticalo je historičare da osim političkog života, omiljene teme tradicionalne događajne historije, počnu u obzir uzimati i ostala područja društvenoga života u prošlosti. Afirmacija pozitivističkog razumijevanja historije donekle je utjecala na shvaćanja Natka Nodila (1834-1912), profesora opće povijesti na zagrebačkom Filozofskom fakultetu. Njegov pogled na historiju oblikovao se, naime, iz kritike pozitivističke varijante tradicionalne historiografije na jednoj, odnosno kritike njemačkoga historizma na drugoj strani. Odbacujući shvaćanja pozitivistički usmjerenih historičara, Nodilo je isticao da u povijesti, koja se u osnovi sastoji od "...istinitih i znamenitih zgoda pokoljenja ljudskih..." ne djeluju nikakvi "teoremi", nikakvi zakoni koji bi se manifestirali kroz cjelokupnu povijesnu zbilju. Nastojanjima pozitivista Nodilo je zamjerao prije svega to što su zakone na osnovi kojih se tobože odvija povijesno kretanje smatrali istovjetnima sa zakonima koji vladaju prirodom, a neprihvatljivo mu je bilo i to što su ih držali nepromjenjivim, čime su eliminirali čovjeka kao osnovnog pokretača povijesnog zbivanja. Nadalje, Nodilo je isticao da je neprihvatljiva ideja pozitivista da bi se na osnovi jednom utvrđenih zakona povijesnog kretanja mogla predviđati budućnost. Osim toga, Nodilova zamjerka pozitivistima odnosila se i na činjenicu da su svoje pokušaje temeljili na nedovoljnoj količini pouzdanih podataka. Prema tome, Nodilo se oštro suprotstavljao tendenciji pozitivista da dehumaniziraju historiju, da povijesni proces odvoje od čovjeka.

Međutim, Nodilo je bio kritičan i prema njemačkom historizmu, točnije, prema njemačkoj idealističkoj filozofiji kojom se on inspirirao. Nodilo je, naime, odbacivao Herderovo i Hegelovo učenje o povijesnom toku kao kontinuiranom napretku. Prema njegovu mišljenju, povijesna zbilja upućuje na suprotno, to jest da "...taj neprestani hvaljeni napredak historički ne postoji". Za Nodila je bila posve neprihvatljivo i Herderovo shvaćanje o tome da ni čovjek kao pojedinac, niti narod, niti ljudski rod, ne mogu izbjeći ulozi koju im je namijenila Providnost. Nodilo je, naime, otvoreno izražavao je sumnju u opravdanost teološkog tumačenja povijesnog procesa, prema kojem su povijesna zbivanja objašnjavana kao izraz volje Providnosti. Za spomenuto shvaćanje, isticao je Nodilo, ne postoji "znanstveno pravilo" uz pomoć kojega bi se moglo saznati na koji se to način u povijesnim zbivanjima vrši

volja Providnosti. Najposlije, valja naglasiti da je Nodilo odbijao shvaćanje njemačkog historizma o tome da je povijesni proces isključivo rezultat djelatnosti istaknutih ličnosti. Prema njemu, svi slojevi društva, a ne samo istaknuti pojedinci, utječu na oblikovanje povijesnog kretanja. Osim toga, držao je da bi historija morala odustati od toga da se pretežno kreće područjem političkog života. Nju bi, pisao je, trebao zanimati i "...jauk u kolibama (...) koliko veseli spjevi u palačama, radnja koja ubija u zadimljenim tvornicama koliko mirni život u građanskim kućama." Historija je, naime, "...sada ljubopitna i svraća na sve strane svoj pogled, te ne gubi s oka ni religiozne nazore, ni vladavinu, ni književnost, ni umjetnost pojedinih naroda." Iz Nodilove bibliografije svakako valja izdvojiti djelo *Postanje sujetovne papinske vlasti ili pedeset godina talijanske historije (724-774)* (1878), u metodološkom pogledu uzornu studiju *Prvi ljetopisi i davna historiografija Dubrovačka* iz 1883., te njegovu opsežnu monografiju *Religija Srba i Hrvata, na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora*, objavljivanu između 1885. i 1890. Riječ je o djelu u kojem je Nodilo pokušao rekonstruirati pogansku mitologiju. Na žalost, od njegove planirane *Historije srednjega vijeka za narod hrvatski i srpski*, koja je trebala obuhvatiti razdoblje od 476. do 1905., između 1898. i 1905. izašle su samo tri knjige.

Kao bečki student historije i geografije i Vjekoslav Klaić (1849-1929) usvojio je temeljna načela njemačkog historizma. U vrijeme kad je studirao njemačka je historiografija do savršenstva razvila kritiku i tehniku rada s izvorima, koju je u svom glasovitom priručniku, objavljenom 1889., kodificirao Ernst Bernheim (1850-1942), jedan od najistaknutijih predstavnika "Rankeove škole". Slijedeći Bernheimovo učenje, Klaić je bio uvjeren da je historija znanost o pojedinačnim, neponovljivim povijesnim činjenicama, a da je zadaća historičara pratiti razvoj tih neponovljivih individualnosti u vremenu i to na način da istraži promjene koje su se s njima dešavale kao i uzroke tim promjenama. Očito je, dakle, da je Klaić bio dosljedni zagovornik genetičkog shvaćanja historije, za koju je temeljno pitanje bilo kako su pojedinačne, neponovljive pojave nastale, kakve su se promjene s njima dešavale na vremenskoj osi te što ih je uzrokovalo. Što se tiče povijesne zbilje kao cjeline, Klaić je smatrao da njezino kretanje nije isključivo "...neprestano rastenje, nego i postepeno opadanje...". Osim toga, bilo mu je posve neprihvatljivo gledište pozitivista da u društvenom kretanju postoje određene zakonitosti, koje bi bile utvrđive uopćavanjem. S tim u vezi Klaić je odlučno odbijao postupak generalizacije u historiografiji, ističući da historičar "...ne polazi od posebnoga na obćenito, niti od obćenitoga na posebno, nego (da) on ređa osebito uz osebito – individualno uz individualno". Prema tome, zadaća je historičara da utvrđuje pojedinačne, neponovljive činjenice prateći njihove tragove u povijesnim izvorima. Što se tiče pitanja tko kreira prošlost, Klaić je smatrao da to u prvom redu čini čovjek kao pojedinac, no pritom je upozoravao da u oblikovanju povijesne zbilje određenu ulogu svakako ima i "...velika gomila ljudstva...". U tom pogledu Klaićevo je mišljenje odstupalo od učenja predstavnika njemačke idealističke historiografije, koja je realizaciju povijesnog procesa svodila na istaknutog pojedinca. No, i u pitanju države kao

osnovne teme historijskog istraživanja Klaić je imao različito mišljenje u odnosu na njemački historizam, koji je u državi, odnosno u političkoj, diplomatskoj ili pak vojnoj akciji vidio osnovni sadržaj historiografije. Klaić je, doduše, dijelio učenne njemačkog historizma da je "...država najsavršeniji oblik ljudske zajednice..." i da je, prema tome, politički život onaj segment društvenoga života koji zaslužuje posebnu historičarevu pozornost, no upozoravao da postoje mnoge povijesne pojave vrijedne istraživanja koje nije moguće spoznati istražujući isključivo politički život. Historija, pisao je s tim u vezi, treba promatrati ljude ne isključivo kao "...politička bića, koja su stvarala države i različite uredbe u njoj...", nego i kao socijalna bića, koja "...stvaraju različite, niže i više oblike zadružnoga života." U povijesti hrvatske historiografije, osim po izuzetno velikom broju članaka i rasprava objavljivanih u brojnim novinama, časopisima i zbornicima, Vjekoslav Klaić pamti se kao autor *Povijesti Bosne do propasti kraljevstva* (1882), prve kritički pisane historije Bosne u srednjem vijeku, ali i kao pisac petosveščane *Povijesti Hrvata od najstarijih vremena pa do svršetka XIX. stoljeća* (1899-1920), golemog djela, u kojem je hrvatsku povijest uspio obraditi samo do početka 17. stoljeća. Od ostalih njegovih radova kvalitetom se napose ističu *Opis zemalja u kojima obitavaju Hrvati* (1880-1883), *Slavonija od X. do XIII. stoljeća* (1882), *Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća* (1897), *Bribirski knezovi od plemena Šubića do god. 1347.* (1897), *Krčki i Frankopani od najstarijih vremena do gubitka otoka Krka* (1901), *Marturina, slavonska daća u srednjem vijeku* (1904) te *Zagreb od 1091. do 1913.* (1913).

Za razliku od Klaića, njegov mlađi kolega i nasljednik na katedri za hrvatsku povijest Ferdo Šišić (1869-1940) bio je dosljedni zagovornik njemačkog idealističkog historizma. Tako je i on historiju tumačio kao "...znanost o događajima i promjenama među ljudima...", čija je svrha utvrditi "...kako i zašto je (nešto) postalo...". Šišić se, kao i Klaić, nije slagao s pretpostavkom da povijesno kretanje reguliraju zakoni. S tim u vezi pisao je da "...genetički razvitak nije nužno zavisao od nekih zakona, jer njime ne odlučuju logički zaključci, već je on uvjetovan slobodnom voljom ljudskom i slučajem". Iako nije negirao ulogu "stanovitoga mnoštva" u proizvodnji povijesti, kao niti činjenicu da je čovjek kao pojedinac često samo reprezentant društvene grupe kojoj pripada, Šišić je bio čvrsto u to uvjeren da historija pažnju treba usmjeravati ponajprije na čovjeka pojedinca, koji svojim djelovanjem, eventualno, potiče mase na neku akciju. Isto tako, bio je dosljedan zagovornik shvaćanja da država, to jest politička povijest imaju apsolutni prioritet u historiografskim istraživanjima, što je opravdavao tumačenjem da je "...ljudska sudba poglavito vezana uz državni okvir." Iako glavnina njegove djelatnosti pripada 20. stoljeću, Šišić je po svom znanstvenom habitusu povjesničar koji pripada 19. stoljeću. Uostalom, u razdoblju između 1900. i 1914. on je već bio afirmirani historičar. Među njegove najznačajnije radove do 1914. zacijelo spada rasprava pod naslovom *Zadar i Venecija od godine 1159. do 1247.* iz 1900., rad pod naslovom *Vojvoda Vukčić Hrvatinić i njegovo doba* iz 1902., te tri knjige pod nazivom *Hrvatska povijest*, objavljene između 1906. i 1913.; u godini početka Prvog svjetskog rata izašao je njegov *Priručnik*

izvora hrvatske historije, djelo koje je, premda namijenjeno studentima, razinom nadilazilo razinu sveučilišnog priručnika.

Potkraj 19. i na početku 20. stoljeća tradicionalna događajna historiografija počela se suočavati s krizom o obliku žestoke kritike koja je zahtijevala drugačiji pristup istraživanju povijesne zbilje. U okviru hrvatske historiografije, u cjelini uzevši, ta se kriza nije posebno osjetila. Stoga stajališta mladog hrvatskog historičara Janka Koharića (1877-1905) u neku ruku predstavljaju izuzetak. Pod snažnim dojmom pozitivističkog pristupa povijesti, Koharić žestoko kritizirao tradicionalnu historiografiju, predbacujući joj ponajprije to što je zanimaju isključivo pojedinačne činjenice. S tim u vezi predložio je da historija postane “pozitivna znanost” to jest da počne istraživati zakonitosti povijesnog kretanja. Temeljnu pogrešku tradicionalne historiografije Koharić je vidio u tome što su historičari, iscrpljujući se u nastojanju da utvrde pojedinosti, historiju pretvorili u bezizlazni “labirint događaja” koji su tobože prouzrokovani hirovima pojedinih istaknutih ličnosti. Iz tog “kaosa detalja”, isticao je Koharić, naprosto je nemoguće probiti se do “zakona historijskih”, koji, prema njegovom mišljenju, zapravo pokreću povijest. Historiografiju koja se posvećuje isključivo utvrđivanju pojedinačnih činjenica i koja ne uočava, štoviše, koja ne priznaje postojanje zakonitosti u povijesnom kretanju Koharić je pežorativno nazvao beletristikom. Da bi historija doista postala znanost ona bi, u prvom redu trebala odlučno raskinuti s pukim opisivanjem pojedinačnih događaja. Umjesto da ih samo opisuje, historičar bi ih trebao početi objašnjavati. Jedino na taj način, naglašavao je, historičar može doprijeti do povijesne istine. Osim toga, prema Kohariću, historičar bi trebao pratiti i objašnjavati mijenjanje povijesnih činjenica tijekom vremena, a to je, držao je, moguće jedino na osnovi zakona koji to mijenjanje uvjetuju. Međutim, time što bi utvrdio i zakonima objasnio nastale promjene historičarev zadatak, prema Kohariću, još uvijek ne bi bio u cijelosti ispunjen. Naime, na temelju poznatih mu pravila povijesnog kretanja historičar bi morao predvidjeti i “budući tijek stvari”. Potrebno je posebno naglasiti da je Koharić zastupao mišljenje da na polju historijske znanosti suvereno može vladati samo “historičar-filozof”. Rekonstruirati, na osnovi ostataka, što vjerniju sliku pojedinačnih događaja koji su sastavni dio povijesne zbilje bio bi, kako je isticao, zadatak “historičara-beletriste”. Drugim riječima, Koharić je bio uvjeren da se historijom kao znanosti može baviti jedino filozof povijesti, koji na osnovi primjene prirodnih zakona na društveno kretanje dopire do generalizacije, dočim se “historičar-beletrist” mora zadovoljiti isključivo istraživanjem detalja kojima sam ne može odrediti njihov pravi smisao i koje ne može valjano objasniti.

Shvaćajući historiju kao znanost o razvoju ljudskog društva, Koharić je na povijesni proces gledao kao na neprekidno, postupno, kvantitativno i kvalitativno mijenjanje ljudskog društva koje se odvija u skladu sa zakonima koji su istovjetni s prirodnim zakonima. S tim u vezi Koharić je isticao i to da je pojedinac, u kojem je tradicionalna događajna historija vidjela glavnog pokretača povijesnog procesa, u osnovi irelevantan. Izuzetak bi, prema Kohariću, bili samo oni pojedinci koji su

svojom djelatnošću unaprijedili razvoj cjelokupnog čovječanstva. Svoje viđenje povijesti odnosno historije Koharić, međutim, nije uspio primijeniti u praktičnom radu.

Hrvatski povjesničari u drugoj polovici 19. stoljeća, kada nastaje moderna hrvatska historiografija, učili su na djelima najistaknutijih predstavnika europskih historiografija, u prvom redu njemačke, ali i francuske, a pratili su i diskusije o metodološkim pitanjima u inozemnim historiografijama. Iako se razvijala u skladu sa shvaćanjima njemačkog historizma, hrvatska historiografija u 19. stoljeću nije proizvodila samo usku političku historiju, okrenutu državi. U njoj se, kao što smo vidjeli, jasno očituju nastojanja za istraživanjem različitih područja društvenog života u prošlosti. No, ipak, hrvatska historiografija u 19. stoljeću imala je značaj političke događajne historije, a to je ostalo i njezino glavno obilježje do duboko u 20. stoljeće.

Napomena

Uzimajući u obzir razliku između povijesne zbilje i historiografije kao pokušaja njezinog otkrivanja i tumačenja, autor pojam *povijest* u tekstu koristi u smislu prošle stvarnosti, a pojam *historija* u smislu izvještaja o prošloj stvarnosti.

U okviru ovog teksta autor je spomenuo samo najvažnije radove historičara o kojima je pisao. Detaljnije obavijesti o njihovoj bibliografiji, kao i o historičarima koji u ovom tekstu nisu spomenuti čitatelji mogu dobiti u knjizi Stjepana Antoljaka *Hrvatska historiografija do 1918*, I-II, Zagreb 1992.

Popis literature

- S. Antoljak, *Hrvatska historiografija do 1918*, I-II, Zagreb 1992.
- D. Čepulo, *Povijest i pravo: Opća povijest, povijest staleža (1780-1812) i pravno obrazovanje na Kraljevskoj Akademiji u Zagrebu (1776-1850)*, u: Zbornik Pravnoga fakulteta u Zagrebu 23 (4), 1993.
- M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973.
- M. Gross, *Historijska znanost, Razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb 1976.
- M. Gross, *Historijska znanost, Razvoj, oblik, smjerovi*, 2. dopunjeno izdanje, Zagreb 1980.
- M. Gross, *Suvremena historiografija*, Korijeni, postignuća, traganja, Zagreb 1996.
- M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske, Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb 1985.
- M. Gross - A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu, Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina*, Zagreb 1992.
- M. Gross, *Hrvatska historiografija u vrijeme otvaranja zagrebačkog sveučilišta*, u: Matija Mesić, prvi rektor Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb-Slavonski Brod 1997.
- M. Gross, *Izvorno pravaštvo, Ideologija, agitacija pokret*, Zagreb 2000.
- M. Gross, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb 2003.

- V. Klaić, *Nekoliko rieči o historiji, njezinoj zadaći i metodi*, u: Narodne Novine 242-243, 1902.
- J. Koharić, *Ideje o historiografiji*, Svjetlo, 1. VII. i 8. VII. 1900.
- T. Macan, *Osvrt na važniju literaturu o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom*, Historijski zbornik 1978-1979.
- T. Macan, *Pogled u djelo Ferde Šišića*, u: Pregled povijesti hrvatskoga naroda, Zagreb 1975.
- F. Šišić, N. Nodilo, *Nastupni govor Natka Nodila o njegovoj instalaciji za rektora hrvatskog sveučilišta 18. listopada 1890.* u: F. Rački, M. Pavlinović, N. Nodilo, B. Lorković, Izbor iz djela, Zagreb 1969.
- D. Pavličević, *O metodološkim obrascima Vjekoslava Klaića*, u: Historijski zbornik, 1988.
- Lj. Racko, Janko Koharić, *Prilog poznavanju njegovog znanstvenog i publicističkog rada*, Historijski zbornik 1978-1979.
- F. Rački, *Sredotočje povestnice*, Zagrebački katolički list, 14, 1851.
- F. Rački, *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie*, Beč 1861.
- F. Rački, *Akademik Mato Mesić*, Rad JAZU 48, 1879.
- F. Rački, *Nacrt hrvatske historiografije od 1835. do 1885. godine*, Rad JAZU 80, 1885.
- N. Stančić, Gajeva "Još Hrvatska ni propala" iz 1832-33., *Ideologija Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb 1989.
- T. Smičiklas, *Povijest hrvatska*, Zagreb, I, 1882. i II, 1879.
- T. Smičiklas, *Život i djela Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*, Zagreb 1892.
- T. Smičiklas, *Život i djela Dra. Franje Račkoga*, Zagreb 1895.
- T. Smičiklas, *Život i djela Šime Ljubića*, Ljetopis JAZU za 1897, 1898.
- M. Strecha, *O pitanju metodoloških obrazaca hrvatske historiografije u 19. stoljeću*, Časopis za suvremenu povijest II, 1977.
- M. Strecha, *Vjekoslav Klaić u okviru hrvatske historiografije u 19. stoljeću*, u: Vjekoslav Klaić – zbornik radova sa znanstvenog skupa posvećenog Vjekoslavu Klaiću, Zagreb-Slavonski Brod 1999.
- J. Šidak, *Hrvatski preporodni pokret i grof Janko Drašković*, u: Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Zagreb 1973.
- J. Šidak - Ferdo Šišić, Pogovor 3. izdanju Šišićevog *Pregleda povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1962.
- J. Šidak, *Ivan Kukuljević – osnivač moderne hrvatske historiografije*, u: Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti, Zagreb 1981.
- J. Šidak, *Hrvatska historiografija, njezin razvoj i današnje stanje*, u: Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti, Zagreb, 1981.
- F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije I/1*, Zagreb, 1914.